

**Universitat de les
Illes Balears**

Facultat d'Educació

Memòria del Treball de Fi de Grau

COM AFRONTAR EL DOL DES DE LA RESILIÈNCIA A L'EDUCACIÓ PRIMÀRIA

Claudia Aparicio Sintes

Grau Educació Primària

Any acadèmic 2021 - 22

DNI de l'alumne: 41605190F

Treball tutelat per: Mª Teresa Adame Obrador
Departament de Pedagogia Aplicada i Psicologia de l'Educació

S'autoritza la Universitat a incloure aquest treball en el Repositori Institucional per a la seva consulta en accés obert i difusió en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació

Autor		Tutor	
Sí	No	Sí	No
☒	☐	☐	☐

Paraules clau del treball:
Dol, mort, resiliència, educació

Resum

Actualment, el dol i la mort són temes molt poc treballats a les escoles, per causa del fet que aquest continua essent un tema tabú a la societat, i sobretot a l'hora de tractar-lo amb els infants, donat que es creu que és millor ocultar-los aquestes coses.

L'objectiu general d'aquest treball és donar a conèixer com es pot treballar el dol a través de la resiliència a les aules d'educació primària. Partint del que diuen diferents autors sobre el dol, la resiliència, i quin tractament tenen en l'àmbit de l'educació, i per tal de poder complir aquest i la resta d'objectius plantejats, s'ha portat a terme una recerca de recursos i materials, dirigits a alumnes, famílies i mestres, dels quals se n'ha fet una selecció i una posterior anàlisi, amb algunes propostes d'activitats per portar a terme a l'aula.

Després d'analitzar els resultats, es va poder concloure que, tot i que sí que hi ha materials per a tots els membres de la comunitat educativa, aquest és limitat i poc variat, i a més gairebé no n'hi ha que es relacionin amb la resiliència. Per altra banda, el tractament del dol i la mort no estan reflectits a cap de les matèries del currículum d'educació primària de les Illes Balears.

Paraules clau: Dol, mort, resiliència, educació.

ABSTRACT

Currently, mourning and death are topics that are rarely studied in schools because it continues to be a taboo subject, and especially when dealing with children, as it is believed that is better to hide. The overall goal of this work is to show grief can be worked through resilience in primary school classrooms. Based on what different authors say about mourning, resilience, and how they are treated in the field of education, and in order to be able to meet this and other goals, a search has been carried out resources and materials, aimed at students, families and teachers of which a selection and subsequent analysis have been made, with some suggestions for activities to be carried out in the classroom.

After analyzing the results, it could be concluded that, although there are materials for all members of the educational community, this is limited and not very varied, and in addition there are almost none that are related to the resilience. On the other hand, the treatment of mourning and death is not reflected in any of the subjects in the primary education curriculum of the Balearic Islands.

Keywords: mourning, death, resilience, education.

Índex

1. JUSTIFICACIÓ.....	5
2. OBJECTIUS.....	6
2.1. Objectiu general	6
2.2. Objectius específics	6
3. ESTAT DE LA QÜESTIÓ.....	7
3.1. La mort.....	7
3.2. El dol: concepte, tipologia i fases	9
3.3. El dol en infants	14
3.3.1. Mites del dol en infants	16
3.4. La resiliència: què és i com treballar-la a l'educació primària.....	17
3.5. La mort i el dol al currículum d'educació primària.....	24
3.6. Estratègies per afrontar el dol a les escoles d'educació primària.....	27
4. METODOLOGIA	29
5. GUIA DE RECURSOS.....	30
6. DISCUSSIÓ.....	36
7. CONCLUSIONS.....	43
8. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES	47
9. ANNEXOS	¡Error! Marcador no definido.
ANNEXE I. DESCRIPCIÓ RECURSOS	¡Error! Marcador no definido.
ANNEX II: PROPOSTES ACTIVITATS	¡Error! Marcador no definido.

1. JUSTIFICACIÓ

En primer lloc, fer incís en el fet que al llarg de tot aquest treball es farà ús d'un llenguatge masculí per referir-se a tothom, tot i que la intenció en cap cas és el de fer cap tipus de discriminació per raons de gènere, sinó tot el contrari, es tracta de coeducar el text.

Actualment, la mort continua essent un tema tabú a la societat i en conseqüència, també a les escoles. Qualsevol persona que perd a algun ésser estimat passa per un procés de dol, inclòs els infants. Per aquest motiu, és molt important que coneguem de quina manera els pot afectar i com els podem ajudar a superar-ho, ja que tot i que pot semblar que siguin petits per assabentar-se d'aquestes coses, cal dir que sí en són conscients de tot el que passa al seu voltant.

Avui dia, vivim en uns temps en què la mort està molt pròxima a nosaltres (Covid-19, guerra d'Ucraïna, guerra de Síria, crisi dels refugiats...) i, per tant, és molt difícil amagar als infants això, ja que segurament la majoria d'ells en aquests dos últims anys, ho han pogut patir de ben a prop a casa seva o han pogut veure imatges en algun mitjà de comunicació (televisió, premsa...) o inclòs a les xarxes socials, donat que de cada vegada aquests comencen a fer-ne ús de ben petits.

El fet d'haver escollit aquesta temàtica per al TFG, ha estat motivat a causa que és un tema que s'hauria de tractar a les escoles d'una manera el més normal possible, entenent la mort com una etapa de la vida que a tots en algun moment ens tocarà i que, per tant, cal conèixer i saber com ens pot afectar la pèrdua d'algú qui estimem i de quina manera ho podem treballar, essent l'escola un espai idoni per fer-ho, ja que ens permet poder compartir les nostres emocions amb la resta de companys i docents.

Com a resultat, l'objectiu d'aquest treball és conèixer com treballar el dol des d'una perspectiva positiva, fent una recerca sobre recursos i materials adreçats a tots els que formen part de la comunitat educativa (alumnes, mestres i famílies).

2. OBJECTIUS

2.1.Objectiu general

- Donar a conèixer com es pot treballar el dol a través de la resiliència a les aules d'educació primària

2.2.Objectius específics

- Identificar què és el dol i com pot afectar als infants
- Saber com ens pot ajudar la resiliència a afrontar la pèrdua d'un ésser estimat
- Fer un recull de recursos per treballar el dol a l'aula d'educació primària des de la resiliència per a tota la comunitat educativa

3. ESTAT DE LA QÜESTIÓ

3.1. La mort

Actualment, encara continua existint el tabú entorn el tema de la mort a la societat, com si fos un tema que no es pogués tractar i que, per tant, s'ha d'ocultar i no parlar-ne, quan la mort no és més que una etapa que significa el final de la nostra vida i per la qual tot ésser acaba passant.

Segons Guerra Santisteban et al. (2018), podem percebre la mort com un fet que té lloc en el nostre dia a dia i que la podem trobar a diferents àmbits del nostre entorn com per exemple a la família, centre escolar i comunitats.

Per tant, segons Artaraz et al. (2017) es pot entendre la mort de manera que aquesta és:

- Universal – la muerte afecta a todos los seres vivos
- Irreversible – tras la muerte no se vuelve a vivir
- No funciona – tras la muerte el cuerpo deja de funcionar
- Es incontrolable – la muerte depende de nuestros pensamientos
- Final de la vida – tras la muerte no sabemos qué pasa, existe un gran misterio sobre la continuidad o no de otra forma de vida (p.10)

Tenint en compte tota aquesta informació i què significa la mort, de quina manera la perceben els infants que es troben a l'etapa d'educació primària? Com poden reaccionar davant aquesta?

AUTORS	EDAT	CARACTERÍSTIQUES
Arbizu, Kantt & Cepeda (2020)	6 – 10 anys	<ul style="list-style-type: none"> - La mort és definitiva i irreversible - Diferencien entre viure i no viure fent ús de termes biològics - Entre els 8 i 9 anys, tenen la capacitat de comprendre que ells també poden morir - A vegades es formulen preguntes en torn si han tingut a veure amb la mort de l'ésser estimat, arribant a sentir-se culpables. Senten preocupació per la possible mort d'algun familiar. Es preocupen per les persones del seu entorn i que aquestes estiguin bé. - Plantegen preguntes sobre les creences de caràcter religiós i senten curiositat pels actes funeraris.
	11-12 anys	<ul style="list-style-type: none"> - Entenen què significa la mort i quines són les seves conseqüències. - Mostren interès sobre els rituals funeraris. - Tenen dificultats per dir com es senten i expressar les seves emocions. Per tant, cal respectar els seus ritmes mostrant-los una actitud la més propera possible.
Artaraz et al. (2011)	6 – 12 anys	<ul style="list-style-type: none"> - Als 6 anys es plantegen qüestions sobre la mort respecte els altres i ells mateixos, fets que no accepten fins els 12 anys. - Fins els 7 anys no entenen la mort com un procés irreversible i que la persona que ha mort ja no tornarà. - En aquestes edats, els infants senten curiositat de fer preguntes per tal de buscar respostes a diferents qüestions que es plantegen sobre el tema.

3.2.El dol: concepte, tipologia i fases

No només davant la mort, sinó també amb qualsevol classe de pèrdua, tota persona passa per un procés de dol al llarg d'un temps, diferent per a cada individu. Però, què és el dol? Diversos han estat els autors que han fet les seves pròpies definicions, les quals, algunes d'elles estan recollides en aquest apartat.

Segons la Real Acadèmia Espanyola, el concepte de dol pot tenir diferents significats, tot i que en aquest cas es destacaran aquells que estan relacionats amb el tractament del tema del treball. Per tant, el dol es pot definir com “Dolor, lástima, aficción, sentimiento” i també com “Demostraciones que se hacen para manifestar el sentimiento que se tiene por la muerte de alguien”. (Cabodevilla, 2007, p.165).

Per altra banda, una altra definició, una mica més detallada del concepte de dol, és la que va fer Flórez (2002), el qual deia:

El duelo se refiere al estado de aflicción relacionado con la muerte de un ser querido y que puede presentarse con síntomas característicos de un episodio depresivo mayor. Sin embargo, el término duelo y procesos de duelo puede aplicarse a aquellos procesos psicológicos y psicosociales que se ponen en marcha ante cualquier tipo de pérdida (la pérdida de un ser querido, los fracasos escolares, las situaciones de abandono: divorcio, separación, rechazo de los padres; los problemas familiares, los cambios de domicilio, los problemas económicos, la pérdida de empleo, el diagnóstico de una enfermedad grave o invalidante). (P.78)

És a dir, tot i que el concepte de dol el relacionem directament amb la mort, aquest és un estat que pot aparèixer davant d'altres situacions de la vida, en les quals els individus pateixen algun tipus de pèrdua com pot ser el fracàs en l'àmbit laboral o educatiu, així com un divorci.

En tractar-se d'un estat emocional, el dol es pot expressar de múltiples maneres, tot i que no han de ser les mateixes per a tothom. Per tant, davant una pèrdua, qualsevol persona podria manifestar, segons Andonegi et al. (2016): tristesa, ira, debilitat, culpabilitat, aïllament, sentiments de confusió, falta d'atenció, debilitat...

Tot i això, hi ha una sèrie d'aspectes comuns que es posen de manifest quan es passa per un dol, donat que aquest, es caracteritza per ser un procés:

- **Actiu:** encara que és impossible poder canviar la situació que estem vivint, el que podem fer és canviar la manera en la qual l'estem sentint.
- **Normal:** és normal tenir aquest tipus de reacció davant qualsevol pèrdua.
- **Dinàmic:** es produeixen canvis emocionals.
- **Dependent del reconeixement social:** és més fàcil recuperar-se d'un dol quan aquest es comparteix amb altres persones, ja que pel contrari, es pateix molt més.
- **Íntim:** la manera que té cada persona de viure el dol és única.

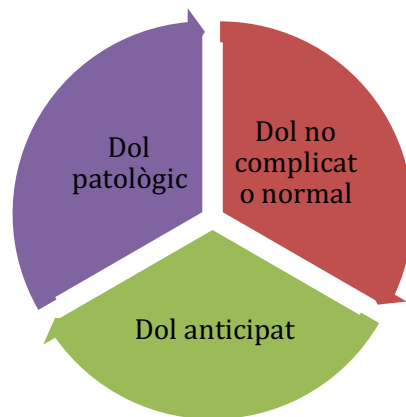
A més, es pot experimentar la sensació que tot el nostre món s'està enfonsant amb respostes emocionals intenses com la ira, culpabilitat, tristesa i sentir-se indefens. (Artaraz et al. 2017).

Al llarg del temps, han estat diversos els autors que han anat elaborant teories i models sobre el concepte de dol, els quals alguns d'ells són els que es troben recollits al següent quadre i que van ser citats per Cabodevilla (2007):

Taula 1. Models concepte de dol

Freud	El seu model estava fonamentat en la depressió i melancolia. L'element principal del dol és la relació amb els altres, i davant qualsevol pèrdua significativa que experimentem, perdem una part del nostre jo intern.
Melaine Klein	El seu model, de caràcter psicoanalític, es basava en el fet que el dol està lligat als records i representacions mentals, siguin conscients o inconscients, que establim amb els nostres pares.
Bowlby	El seu model es centrava en la teoria del vincle que ell mateix va elaborar, la qual es basava en el desenvolupament psicoemocional sa de l'individu i en què les persones establim vincles afectius. Quan aquests es trenquen, sorgeixen reaccions emocionals intenses.
Parkes	El seu model deia que el dol dona lloc a canvis en l'espai vital de les persones, ja que s'ha de renunciar a aquell món en el qual s'hi veia inclòs la persona que ha mort i la relació de nosaltres amb aquesta. Per tant, s'ha de construir un nou esquema del nostre món segons les noves circumstàncies que s'estan vivint.

Flórez (2002), qui va establir una classificació del dol, en va distingir tres tipus diferents, segons com es pot sentir la persona que el pateix i la manera que té d'expressar-lo:

Gràfic 1. Tipus de dol. Elaboració pròpia adaptat de Flórez (2002) p. 80 – 82

Dol no complicat o normal: és un dol en el qual la persona reacciona de manera normal davant el fet ocorregut, primer amb una fase de shock, durant un curt període de temps, que va acompanyada de dolor i malestar. Altres símptomes que es solen manifestar són: pèrdua de gana, falta de concentració, dificultat per respirar, insomni, somiar amb la persona que ha mort...

Dol anticipat: és aquell dol que s'expressa abans que la persona hagi mort, sabent que això passarà inevitablement. Aquest finalitza quan es produeix la mort, encara que la seva intensitat pot variar quan aquesta és imminent.

Dol patològic: aquest dol es pot manifestar de diferents formes, des d'un retard o absència fins a un dol excessiu. El dol patològic es sol donar en aquelles persones que han patit una pèrdua de manera inesperada, que es senten responsables de la mort, que es senten aïllats socialment, que han passat per altres pèrdues traumàtiques o que tenien un fort vincle amb la persona que ha mort.

El dol, en tractar-se d'un procés dinàmic que va canviant a mesura que passa el temps, produeix que es puguin establir diferents fases per les quals passa un individu quan es troba en un moment com aquest. Per tant, les quatre fases del dol són: (Bowly, Parkes, Engel; Sanders citats per Cabodevilla, 2007):

- **Fase de shock:** moments de desconcert, algunes persones actuen com si res hagués passat, mentre que d'altres es queden paralizades. Hi ha molta pena i dolor. El shock és una manera de reaccionar per evitar el que ha passat.
- **Fase de recerca:** necessitat de buscar de manera urgent i tornar-se a trobar amb la persona que ha mort. En aquesta fase les persones solen mostrar un caràcter irritable i agressiu, que pot comportar una pèrdua de seguretat i autoestima.
- **Fase de desorganització i desesperació:** la persona que passa el dol presenta depressió i falta de ganes per viure. A poc a poc va prenent consciència que la persona que ha mort ja no tornarà. Demuestra apatia, tristesa i desinterès.
- **Fase de reorganització:** es va construint una nova vida i es comencen a establir nous vincles.

A més d'aquestes quatre fases, també podem trobar una sèrie d'etapes, que es distribueixen segons les emocions que sentim en aquell moment i que van ser establertes per Kübler-Ross i Kessler (2006):

Taula 2. Etapes del dol

ETAPES DEL DOL	
Negació	En aquesta etapa les persones no s'acaben de creure que mai tornaran a veure a la persona que acaba de morir. Aquesta fase ajuda a sobreviure davant la pèrdua. Entrem en un estat de commoció i negació del que ha passat. Fa que la pèrdua sigui molt més suau i sense dolor. A poc a poc, amb el temps, es va acceptant la realitat.
Ira	Aquesta es pot manifestar en contra d'un ésser estimat o de nosaltres mateixos. Durant aquesta fase, la persona es troba enfadada amb ella mateixa i amb aquelles persones que no han pogut salvar la vida al qui acaba de morir. Juntament amb la ira, apareixen altres sentiments com la tristesa, por, soledat i dolor.
Negociació	Aquesta és una etapa en la qual es pretén fer una espècie de pacte amb la finalitat de no sentir cap mena de dolor per la pèrdua de l'ésser estimat. La negociació canvia a mesura que passa el temps, des de pactar perquè la persona es salvi fins a, un cop que s'ha mort, fer-ho per tornar a veure-la o que la resta de la família es mantingui viva.
Depressió	Un cop passada l'etapa de negociació, apareix la depressió, la qual ens endinsa en una tristesa profunda fins al punt de qüestionar-nos el sentit

	de la vida. No sentim ganes de fer res, sentim moltes dificultats per aixecar-nos i realitzar tasques. La depressió durant el dol s'entén com una resposta que emet el nostre cos per protegir-nos. En alguns casos, per tal de tractar la depressió serà necessari l'ús de medicaments receptats per un professional sanitari.
Acceptació	Aquesta és l'etapa en la qual s'accepta la mort de l'ésser estimat i s'aprèn a conviure amb la pèrdua, aprenent a viure sense aquesta persona i reorganitzant la nostra vida a poc a poc.

Si s'establís una relació entre les fases i etapes, relacionant-les entre elles segons les característiques que tenen en comú, aquesta quedaria de la següent manera, tal com es mostra al quadre:

Taula 3. Relació fase – etapa dol

FASE	ETAPA	CARACTERÍSTIQUES EN COMÚ
Fase de shock	Negació	Desconcert, commoció i negació
Fase de recerca	Ira	Agressivitat, ira, tristesa
Fase de desorganització	Depressió	Depressió, apatia, tristesa
Fase de reorganització	Acceptació	Acceptació i inici d'una nova vida

3.3.El dol en infants

A continuació, en aquest apartat, després d'haver explicat què és i quines són les seves característiques, es desenvoluparà de quina manera pot afectar el dol als infants i quines són les emocions que poden manifestar.

La manera en què un infant passi el procés de dol estarà determinat per una sèrie de factors com la seva etapa madurativa, l'entorn que l'envolta, el seu caràcter i l'actitud dels adults del seu entorn més proper. Per tant, aquí hi té molta importància el paper de l'adult, el qual s'hauria d'encarregar d'acompanyar-lo i donar-li tot el suport necessari. Davant la pèrdua significativa d'un objecte extern, el món intern dels infants es veu afectat, a causa de la dependència que senten cap a aquest objecte. Tot i això, tenen una gran resiliència i capacitat per poder adaptar-se que els pot ajudar a afrontar aquest procés. (Hoyos López, 2015, citat per Arbizu, Kantt i Cepeda, 2020). (Guillén Guillén et al., 2013, citat per Arbizu, Kantt i Cepeda, 2020).

Algunes de les manifestacions, tant emocionals com físiques, que poden manifestar els infants al llarg del dol són les que va recollir Worden (citat per Guerra Santiesteban et al.2018, p.91), les quals queden reflectides en el següent requadre:

Taula 4. Manifestacions dels infants al dol

Sentimientos	Sensaciones físicas
Tristeza	Opresión en el pecho
Enfado	Opresión en la garganta
Culpa y auto - reproche	Hipersensibilidad al ruido
Bloqueo	Falta de aire
Ansiedad	Debilidad muscular
Soledad	Falta de energía
Fatiga	Sequedad en la boca
Impotencia	Vacío en el estómago
Anhelo	Sensación de despersonalización
Alivio	
Insensibilidad	
Confusión	

Conductas	Pensamientos
Soñar con el fallecido	Incredulidad
Evitar recordatorios del fallecido	Confusión
Suspirar	Preocupación
Llorar	Alucinaciones breves y fugaces
Atesorar objetos que pertenecían a la persona fallecida	Sentido de presencia
Buscar y llamar en voz alta	

Nota. Extret de “Educación emocional. Abordaje del proceso de la muerte en la escuela”, de Guerra Santisteban et al., 2018, p.91.

Tenint en compte tot el que implica per a un infant la pèrdua d’un ésser estimat, és molt important, des del context educatiu, intentar ajudar-los per tal de superar el dol. Perquè això sigui possible, és necessari que el mestre tingui coneixements sobre les etapes evolutives dels infants, i a més, intenti treballar fent ús d’una metodologia que parteixi de les pròpies experiències. (Guerra Santiesteban et al. 2018).

Una de les coses a tenir en compte és que en aquestes edats, la millor manera que tenen els infants d’expressar-se és a través del dibuix i el joc. Per tant, seria interessant fomentar activitats que impliquessin que els infants haguessin de dibuixar o inventar-se alguna història. A més, com a adults, el millor que podem fer és mostrar com ens sentim davant la pèrdua, ja que per a ells serem un model pel seu aprenentatge emocional. (Cid Egea, 2011, citat per Arbizu, Kantt i Cepeda, 2020).

3.3.1. Mites del dol en infants

Partint de la idea que la mort continua essent un tema tabú a la societat i sobretot de cara als infants, al llarg del temps s'han anat creant una sèrie de mites entorn del dol i com hauria d'actuar l'adult amb l'infant entorn aquest tema.

Arran de la recerca bibliogràfica portada a terme, a continuació es presenta un quadre en el qual, per una banda, es presenten quins són aquests mites, i, per altra banda, quina és la realitat de cada un d'ells.

Taula 5. Mites i realitats del dol en infants.

MITE	REALITAT
Davant una pèrdua, els infants no s'adonen de res.	Els infants saben quan una persona important per a ells s'ha mort i tot el que això provoca al seu entorn proper.
Els infants no passen per un procés de dol.	Els infants, igual que els adults, també passen per un procés de dol, encara que sigui diferent, l'expressen segons la seva edat.
Els adults hem de protegir als infants perquè no pateixin, però hem de dissimular i no mostrar la nostra tristesa.	Davant qualsevol pèrdua important pels infants, és inevitable que aquests no pateixin. Per això, quan se'ls intenta ocultar, el que fem és evitar que desenvolupin habilitats necessàries per poder superar qualsevol situació de la vida. A més, així el que aprenen és que no és bo mostrar els seus sentiments.
Pel seu bé, és millor que no acudeixin a cap acte funerari, ja que els podria traumatitzar.	El fet que assisteixin a l'acte funerari fa que sentin de veritat la mort de l'ésser estimat. Quan se'ls exclou, poden sentir-se desplaçats i que la seva manera de sentir dolor no és tan important.

Nota. Elaboració pròpia adaptada d'Arbizu, Cepeda i Kantt (2020) p. 154

3.4.La resiliència: què és i com treballar-la a l'educació primària

Després d'haver parlat sobre la mort i el dol, en aquest apartat es desenvoluparà què significa el terme de resiliència, quins autors han parlat d'aquest concepte, què es va poder concloure a partir de les investigacions que s'han portat a terme entorn de la resiliència i de quina manera es pot treballar a l'educació primària.

Quan un individu, que passa per un fet traumàtic o d'estrès, és capaç de recuperar-se completament, es diu que té capacitat de resiliència. (Cabanyes Truffino, 2009). Aquestes situacions poden ser de per vida, com ara trobar-se en una situació de pobresa o de pèrdua d'un ésser estimat, o poden donar-se en un moment puntual, com per exemple una malaltia o accident. (Mateu, Gil i Renedo, 2009, citats per Mateu Pérez, García Renedo, Gil Beltrán, Caballer Miedes, 2009).

Una altra definició de resiliència diu que aquesta és la capacitat que tenen les persones per poder afrontar de manera positiva un fet traumàtic, com pot ser una situació de dol, la qual cosa els permet sortir-ne reforçats d'aquesta situació i amb l'adquisició de nous aprenentatges.(Mateu Pérez, Escobedo Peiro i Flores Buils, 2019).

Tal com diu Cabanyes Truffino (2009), segons diferents autors, la resiliència no té per què estar relacionada amb la resistència, ja que creuen que aquesta es relaciona millor amb el fet de recuperar-se i que es poden emetre diferents respostes segons sigui la naturalesa de les adversitats viscudes. Per tant, la resiliència provoca el domini de les competències emocional, social i cognitiva de les persones.

Segons Mateu Pérez, Escobedo Peiro i Flores Buils, (2019), fins als anys 80 no es van començar a portar a terme les primeres investigacions sobre el concepte de resiliència relacionat amb fets traumàtics, ja que fins aquell moment aquest era utilitzat només en física, per referir-se a aquells objectes elàstics que tenen la capacitat de tornar al seu estat inicial després d'haver suportat i adaptat a una força sobre ells.

Les primeres investigacions van ser realitzades per Werner i Smith (1982), Wortman y Silver (1989) i Rutter (1985), i les conclusions que es van extreure van ser que sempre que els infants rebessin el suport d'un bon pilar a la seva vida, aquests tindrien la capacitat de superar un fet

traumàtic de manera satisfactòria, i, per tant, es negava la creença que s'havia de viure un fet traumàtic era indicador de desenvolupar patologies relacionades amb el comportament i la personalitat.

Per altra banda, també es va concloure que gairebé totes les persones que pateixen una pèrdua passen per un procés de dol que resulta inevitable, però que no necessàriament per això han de patir alguna mena de trastorn. A més, la resiliència no és igual per a tothom, ja que algunes persones ho són més que altres, cadascú amb els seus límits. Els infants i adolescents tampoc ho són de manera permanent.

Per tant, sabent tot això, com a mestres, de quina manera podem treballar aquesta capacitat a dins les aules d'educació primària? Quin paper hi juguen els mestres en tot això? Hi ha algun model a seguir?

Tal com diu Cabanyes Truffino (2009),

“En el ámbito educativo, la resiliencia se estudia tanto des de la perspectiva del alumno (su perfil y posibles estrategias de desarrollo) como desde la del profesor (su propia capacidad resiliente y las actitudes y estrategias para el desarrollo de la resiliencia entre sus alumnos).”
(p.146).

Com a mestres, és important que dotem als alumnes de totes aquelles eines necessàries per a poder formar-los i així siguin capaços de poder afrontar qualsevol situació difícil tant física com psíquica. Seguint el que deia Grotberg (1995) , (citada per Mateu Pérez, Escobedo Peiro i Flores Buils, 2019), una de les coses més rellevants és fomentar la resiliència des de ben petits, i perquè això sigui possible és molt important el paper que desenvolupi l'escola. (Mateu Pérez, Escobedo Peiro i Flores Buils, 2019).

La reflexió crítica i el debat seran dos aspectes clau que ajudaran a educar en la resiliència pel fet, que aquests fomenten que els infants puguin interioritzar una sèrie de valors juntament amb la responsabilitat de pensar i actuar. Segons investigacions que s'han portat a terme, la resiliència es construeix a partir de les relacions que establim amb els demés, amb afectivitat i seguretat. (Bermejo Higuera, 2011).

Segons Noriega Aguilar, Angulo Ariona i Angulo Noriega (2015), dins la resiliència educativa hi podem trobar una sèrie de factors, els quals juntament amb la personalitat provoquen que es doni aquesta capacitat:

- **Factors de risc:** les característiques dels individus poden afectar negativament a la salut mental, emocional o física d'aquests.
- **Factors protectors:** són tots aquells elements que ajuden al desenvolupament dels individus de manera favorable.
- **Factors protectors externs:** aquelles condicions que ens ofereix el medi i que mitjançant la seva actuació es redueix la probabilitat de patir qualsevol dany. Entre aquests hi podem trobar la família, l'ajuda d'un adult o la integració laboral i social.
- **Factors protectors interns:** són elements propis de cada persona com ara el concepte que es té d'un mateix, la confiança, seguretat, empatia i comunicació.

A banda de tots aquests factors, segons Villalobos (s.d.) hi ha establerts una sèrie de pilars educatius entorn de la resiliència. Aquests són:

- Fomentar la creació de vincles positius i oferir suport a l'alumnat en la creació d'aquests vincles dins l'àmbit acadèmic segons l'estil d'aprenentatge de cada un d'ells.
- Establir quins són els límits i què és el que s'espera dels alumnes, és a dir, les expectatives que es tindran entorn d'aquests. També és important que aprenguin a assumir les conseqüències que poden tenir els seus actes.
- Ensenyar habilitats com la cooperació, resolució de conflictes, assertivitat, habilitats de comunicació i estratègies de resistència. Totes elles importants per afrontar la vida.
- Oferir suport i afecte per superar qualsevol adversitat
- Fixar altes expectatives
- Donar l'oportunitat perquè tots els membres de la comunitat educativa puguin participar de manera significativa (planificació, resolució de problemes, presa de decisions...).
-

Al llarg del temps, diferents autors han elaborat una sèrie de models per tal de fomentar el treball de la resiliència a les escoles. A continuació, es desenvoluparan aquells que són més coneguts, segons ordre cronològic:

- **Model de Grotberg (1995)**

A través d'aquest model, podem entendre quines són les actituds que es necessiten per tal de poder afrontar les adversitats que ens presenti la vida. Per tal que això sigui possible, es requereix la interacció de tres factors que fomenten la resiliència:

- Jo tinc (suport social)
- Jo puc (habilitats)
- Jo soc i estic (Fortalesa interna)

(Mateu, García-Renedo y Gil, 2009).

Per altra banda, és molt important que des de ben petits es fomentin les habilitats i capacitats que té cada individu, pel fet que aquestes són molt importants perquè es pugui donar la resiliència. (Mateu Pérez, Escobedo Peiro & Flores Buils, 2019).

- **Model de Henderson y Milstein (2003)**

Aquest és un model dissenyat per poder portar-se a terme, de manera específica, a les escoles. Està constituït per una sèrie de sis passos a seguir, els quals es distribueixen en dos grans grups de tres objectius cadascú:

1r objectiu: reduir els riscos tant individuals com ambientals

- Fomentar l'enriquiment dels vincles
- Fixar límits clars i contundents
- Ensenyar habilitats per a la vida

2n objectiu: promoure la resiliència

- Oferir el nostre suport
- Transmetre unes expectatives que siguin realistes per tal de motivar-los
- Donar oportunitats perquè tothom pugui participar de manera significativa

Aquestes pautes ajudaran als centres a poder construir i portar a terme diferents projectes que fomentin i permetin el desenvolupament del treball de la resiliència. (Mateu, García-Renedo y Gil, 2009).

- **Model de Vanistendael (2005)**

Aquest és un model que parteix de l'estructura d'una casa, per tal de poder explicar de quina manera es pot desenvolupar la resiliència en els individus. En un primer moment, cal dir que la casa no comptava amb l'element de la xemeneia, però anys més tard, el mateix autor va decidir incloure-la, ja que era l'estança on hi havia l'amor i era el nexce d'unió entre la resta d'estances que formen la casa. (Mateu Pérez, Escobedo Peiro i Flores Buils, 2019).

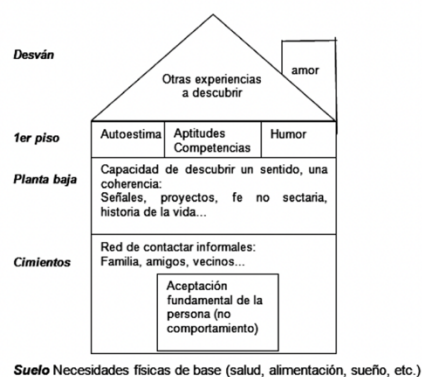

Figura 2. Model de Vanistendael. de Mateu Pérez, Escobedo Peiro i Flores Buils, (2019), p.61.

- **Model integrador (Mateu, García-Renedo y Gil 2009)**

Per tal de promoure la resiliència a les escoles, aquest model es basa en la prevenció i intervenció. És molt important que es creïn vincles de confiança en què els tutors, segons Mateu, García-Renedo i Gil, (2009), exerceixin de models de resiliència pels seus alumnes. Perquè això sigui possible, aquests han d'estar ben formats en el tema i no només els docents, sinó també la resta de membres que formen part de la comunitat educativa, com és el cas de les famílies.

En la constitució d'aquests vincles, és important que s'estableixin una sèrie de normes, preses entre tots els membres, donant l'oportunitat que tothom pugui participar i portant a terme un treball a l'aula que permeti el desenvolupament d'habilitats de resiliència individuals i de la intel·ligència emocional i social, donat que com més es treballin les emocions, els infants podran adquirir millor capacitat de resiliència.

És molt important que des de l'escola es fomenti el treball de la resiliència, ja que segons dades del Ministeri de Sanitat (2006), a Europa hi ha més casos de persones que pateixen una malaltia de caire mental que no per causa del càncer o del cor. Per tant, els membres de la comunitat educativa han de procurar dotar d'eines als infants perquè aquests puguin gestionar les seves emocions de la millor manera possible, així com procurar solucionar aquells conflictes de manera pacífica, evitant reaccions com la ira.

Per altra banda, en cas de produir-se algun fet traumàtic dins la comunitat educativa, seguint aquest model, a través de la resiliència es poden oferir una sèrie d'estratègies per tal de poder superar-ho, tot tenint en compte la importància del tutor de resiliència per poder desenvolupar aquests processos. (Mateu Pérez, Escobedo Peiro & Flores Buils, 2019).

- **Model quatre dimensions de la resiliència acadèmica**

Aquest model va ser proposat per Marí – Klose (2016) i es basa en l'establiment de quatre elements clau que influeixen en el desenvolupament de la resiliència acadèmica. Aquests són:

- **Dimensió individual:** característiques psicològiques que davant qualsevol adversitat fomenten que es doni una resposta positiva (autoconfiança, autoregulació emocional, autonomia...)
- **Escola:** segons quin sigui el clima del centre, l'alumnat, davant situacions adverses, disposarà de més possibilitats de tenir èxit acadèmic.
- **Comunitat:** el fet de tenir accés a diferents serveis (transport, biblioteques...) pot influenciar sobre el rendiment educatiu. S'afavorirà que hi hagi resiliència si els infants tenen al seu entorn proper models que representin comportaments positius. (Bandura, 1992).
- **Família:** s'han portat a terme diverses investigacions que els seus estudis s'han centrat en els vincles i relacions entre les famílies i els infants. L'element clau que fomenta l'èxit acadèmic són els estils educatius dels pares i mares.

A més de tenir en compte tots aquests models a l'hora de fomentar i treballar la resiliència, tal com diu Vaello, (2009), (citada per Mateu Pérez, Escobedo Peiro i Flores Buils, 2019), perquè un mestre es consideri que és resiliència, aquest ha de posseir una sèrie de qualitats com ara fer de model a seguir, donar suport emocional als infants, ser una persona empàtica i optimista, expressar les seves emocions, escoltar activament als alumnes, demostrar el ser capaç de riure i adaptar-se a qualsevol canvi que pugui succeir, aprovar aquelles actituds i normes consensuades entre tots, poder transformar les adversitats tan seves com dels alumnes en un desafiament i portar a terme activitats que provoquin que l'alumnat hi participi de diferents maneres.

No només s'han de tenir en compte les qualitats del mestre, sinó que també cal que des del centre educatiu es segueixin una sèrie de passes per poder desenvolupar la resiliència. (Mateu, García-Renedo i Gil, 2010, p.67, citats per Mateu Pérez, Escobedo Peiro & Flores Buils, 2019).

- Oferir suport emocional a l'alumnat sempre que ho necessiti
- Fer correccions d'aquelles actituds o accions de l'alumnat sense jutjar les seves emocions
- Demanar a l'alumne com es sent després d'haver portat a terme una acció poc adequada
- Establir normes de manera conjunta entre tot el grup – classe
- Meditar i fer relaxació
- Treballar tot tipus d'emocions amb els alumnes
- Fomentar l'empatia
- Observar els vincles que s'estableixen entre els alumnes i quan sigui necessari, oferir suport emocional a aquell que es pugui sentir discriminat
- Fer partícips a les famílies en el desenvolupament de la resiliència
- Orientar als alumnes perquè siguin capaços d'identificar els seus punts forts i dèbils
- Incloure la mort a dins la programació d'aula

3.5.La mort i el dol al currículum d'educació primària

Després d'haver parlat en apartats anteriors sobre què són la mort i el dol, i com aquests afecten els infants, lligant-ho amb l'àmbit de l'educació, cal plantejar-se la següent pregunta: què en diu el currículum espanyol sobre la mort? Apareix com a contingut a tots els nivells? Com es tracta aquest tema al sistema educatiu?

Tal com diuen Guerra Santisteban (2018): “El tabú social de la muerte, se refleja en la escuela como un tabú profesional de forma que la educación actual curricular y oficial no establece la muerte como ámbito formativo, convirtiendo a ésta en algo ajeno a la educación. (p. 89).

Tot i això, la mort és un aspecte fonamental a la vida dels individus, donat que és una etapa de la nostra vida per la qual tots hi arribem i que tard o d'hora ens tocarà viure amb les persones del nostre entorn. És per aquest motiu, que els centres educatius haurien de procurar tractar aquells aspectes importants per a les persones com és, per raons òbvies, la mort. (Rodríguez, Herrán y Cortina, 2015a, p.191, citats per Herrán Gascón, Rodríguez Herrero i De Miguel Yubero, 2019).

Per tal de tractar la mort a l'educació és necessari parlar de Pedagogía de la Muerte, una mena de disciplina que es basa en dos tipus d'enfocaments: curricular i pal·liatiu (Cortina y Herrán, 2011; Herrán y Cortina , 2006; Herrán, González, Navarro, Freire y Bravo, 2000 citats per Herrán Gascón, Rodríguez Herrero i De Miguel Yubero, 2019). Pel que fa a l'enfocament curricular, la seva finalitat és arribar a la normalització de la mort dins del sistema educatiu. Per altra banda, l'enfocament pal·liatiu que té a veure amb l'acompanyament a l'alumnat en procés de dol des d'un vessant educatiu a partir de la tutoria. (Herrán Gascón, Rodríguez Herrero i De Miguel Yubero, 2019).

I és que tal com diuen Herrán Gascón i Rodríguez Herrero (2020):

“La conciencia de muerte puede ser un primer paso hacia un nuevo paradigma educativo y de desarrollo social. Su atención educativa natural resulta fundamental, si lo que se quiere es educar para la vida y para afrontar de forma lúcida y madura acontecimientos como el que hoy vivimos”.

Una manera de poder incloure aquesta consciència de la mort a dins les aules podria ser a través de les matèries que s'imparteixen a les aules d'una manera transversal com per exemple a hores de Llengua o Geografia. Si això es portés a terme, permetria ajudar a l'alumnat a preparar-se per a qualsevol situació de la vida en la qual en algun moment determinat es pogués arribar a trobar. (Sánchez Becerril, 2020).

L'any 2019 es va portar a terme un estudi per tal de saber de quina manera estava representada la mort al currículum espanyol i a les comunitats autònomes, del qual es va poder extreure que tant aquesta com la Pedagogia de la mort no estaven presents com a tal als documents de caràcter curricular, segurament per motius que avui dia encara es considera un tema tabú. Tot i això, s'hauria de plantejar una reformulació del currículum, per tal de poder incloure-hi aquest tema a causa de la importància que té a les nostres vides. (Herrán Gascón, Rodríguez Herrero i de Miguel Yubero, 2019).

Tal com s'ha vist fins al moment, la mort és un tema que no es pot obviar, ja que es troba present a gairebé tots els contextos educatius, donat que tot i que no formi part del currículum sí que d'alguna manera el podem trobar present al currículum ocult. (Pedrero García i Leiva Olivencia, 2011, p. 9).

Per tant, en aquests moments és necessària la normalització d'aquesta "assignatura pendent" que s'hauria d'impartir a tots els centres escolars ordinaris i dirigida a tots els nivells educatius des d'educació infantil fins a la universitat. (Herrán i Cortina, 2007)

Centrant-nos específicament en el currículum d'educació primària de les Illes Balears, es pot observar com, efectivament, els conceptes de mort i dol no apareixen en cap cas. Tot i això, es diu que: "La finalitat de l'educació primària és facilitar als alumnes els aprenentatges necessaris destinats a la identificació, l'expressió i la comprensió dels aspectes emocionals i afectius, les habilitats socials i la resolució de conflictes". (Decret 32 / 2014, número 97, any 2016, p. 6).

A més, fer menció a l'objectiu número 14 en el qual, de manera indirecta podrien estar presents el concepte de dol i mort com a tal, ja que segons aquest el que es pretén és: “Desenvolupar les capacitats emocionals i afectives en tots els àmbits de la personalitat en les relacions amb els altres, així com una actitud contrària a la violència, als prejudicis de qualsevol tipus i als estereotips relacionats amb la diversitat sexual i de gènere.” (Decret 32 / 2014, número 97, any 2016, p. 6).

A través de l'arxiu electrònic del currículum d'educació primària de les Illes Balears, s'ha realitzat una recerca per tal de saber si el concepte de dol, mort i resiliència apareixien en alguna de les matèries i els resultats han estat els següents:

Taula 6. Mort, dol i resiliència al currículum

Matèria	Mort	Dol	Resiliència
Naturals	No	No	No
Socials	No	No	No
Artística	No	No	No
Ed. Física	No	No	No
Castellà	No	No	No
Català	No	No	No
Matemàtiques	No	No	No
Anglès	No	No	No
Valors	No	No	Apareix com a contingut al segon cicle Bloc 1. La identitat i la dignitat de la persona.

En conclusió, el que està clar és que, tal com diuen Herrán Gascón, Rodríguez Herrero i de Miguel Yubero, 2019, l'educació per a la mort no es contempla com a contingut al sistema educatiu espanyol, i que és per això que podria aprofitar aquesta situació per poder, a través de l'educació, convertir-nos en éssers més conscients de la humanitat, vulnerabilitat i posant més atenció al coneixement d'un mateix.

3.6.Estratègies per afrontar el dol a les escoles d'educació primària

A continuació, en aquest últim punt de l'estat de la qüestió, es proposaran una sèrie d'estratègies que poden portar a terme tant a nivell d'escola com pel que fa al mestre – tutor d'una aula. Des del centre educatiu és molt important atendre a les necessitats no només dels alumnes, sinó també dels mestres, els quals han de rebre formació sobre la mort i el dol per poder treballar-ho a l'aula. Segons García Brisach i Calvo García (2012), algunes de les accions que haurien de portar a terme són:

- Escoltar i acollir els sentiments i emocions que puguin expressar
- Treballar de manera coordinada amb les famílies sobre de quina manera es tractarà el tema a l'aula.
- Fomentar espais de comunicació perquè l'alumnat pugui expressar els seus sentiments i emocions, o pel contrari, pugui estar en silenci, si és el que necessita.
- Fer ús dels recursos que ofereix el centre per tractar aquest tema, tot i que si és necessari es demanarà l'ajuda d'experts professionals.
- Pensar amb propostes d'acomiadament per treballar a l'aula.
- Realitzar les activitats d'aula amb la màxima normalitat possible.
- Tenir en compte la diversitat de l'aula per tal d'atendre a tothom.
- Cal observar als infants i oferir-los suport sempre que ho necessitin. (p.17-20)

A més, tal com diu Bugen, citat per Guerra Santisteban et al. (2018), els objectius dels mestres a l'hora de posar en pràctica l'educació per a la mort haurien de ser:

- Donar la informació adequada a l'alumnat perquè puguin entendre què implica la mort
- Ajudar a l'alumnat perquè pugui acceptar la mort a través de l'acceptació dels sentiments que poden sorgir.

Per tant, tal com diuen Guerra Santisteban et al. (2021) és molt important que els mestres ofereixin als alumnes recursos per tal de fomentar l'expressió de sentiments i emocions provocats per la pèrdua d'un ésser estimat, de la mateixa manera que també han de mostrar una actitud empàtica cap als infants. Alguns recursos didàctics que es podrien portar a terme podrien ser de tipus simbòlic – creatiu com per exemple a través de tècniques de relaxació, poesia, dibuix, música, creació de contes...

A més de fer ús d'aquestes estratègies amb els alumnes, és molt important que quan es produeixi una pèrdua, els mestres de seguida es posin en contacte amb les famílies, per tal de coordinar-se i tractar el tema seguint en la mateixa línia. En aquests casos, des del centre se'ls ha d'oferir tot el suport que necessitin, estar en contacte permanent després de produir-se la pèrdua i oferir-los pautes d'actuació perquè les puguin portar a terme amb els seus fills, com per exemple: explicar la veritat als seus fills i no ocultar-los res, permetre que formin part dels rituals funeraris, deixar que expressin les seves emocions, tenir en compte que cadascú té un ritme diferent en el dol, reprendre els hàbits i rutines el més prest possible i coordinar-se amb el centre educatiu per fer un acompanyament de manera conjunta. (Consell Insular Menorca, s.d).

4. METODOLOGIA

Un cop portada a terme una revisió bibliogràfica entorn de l'estat de la qüestió d'aquest treball, per tal de poder complir amb el tercer objectiu específic, a continuació es presenta una selecció de diferents propostes, recollides de diferents fonts, amb la qual es pretén que sigui en format guia, de diferents recursos per treballar el dol i la mort d'una manera resilient, adreçada a alumnes, docents i famílies d'educació primària. En el cas dels alumnes, els recursos es classifiquen segons el cicle al qual van dirigits.

Després que s'hagin recopilat, tots els recursos quedaran recollits en un requadre on es classificaran segons els destinataris, tipus de material, idioma i any de publicació. A més, de manera detallada, s'oferirà una breu descripció de cada un dels recursos que es podrà consultar a l'apartat d'annexos. (Veure Annex I). Per altra banda, s'exposen alguns exemples d'activitats per portar a terme a l'aula d'educació primària. (Veure Annex II)

Finalment, es farà una anàlisi detallat sobre quins han estat els resultats de la recerca portada a terme on, en primer lloc es tindran en compte els resultats obtinguts segons cada una de les categories establertes, i, en segon lloc, s'analitzaran alguns dels recursos seleccionats, de manera detallada.

5. GUIA DE RECURSOS

A continuació, en aquest apartat, un cop feta la recerca de recursos, es presenten en format graella, classificats segons uns criteris escollits personalment segons el destinatari, tipologia, idioma i any de publicació. En la següent graella queden recollits les dimensions de cada recurs segons amb quina matèria es podrien relacionar (només els recursos dirigits a l'alumnat) i si es treballarien de manera grupal o individual, a més del nom de l'autor de cadascun.

Taula 7. Dimensions recull recursos

Recurs	Autor	Matèria	Metodologia
Illa Avi	Benji Davies	Ll. Catalana i ciències naturals	Grupal / individual
Júlia estel	Eduard José	Ll. Catalana	Grupal / individual
Corazón botella	Oliver Jeffers	Ll. Castellana	Grupal
El Buit	Anna Llenas	Ll. Catalana i educació plàstica	Grupal
Madre Jack	Daniel Nesquens	Valor socials	Individual
Gota aigua	Inés Castel - Branco	Ciències naturals i educació plàstica	Grupal
Què és la vida	Oscar Brennifer	Ll. Catalana i valors socials	Grupal / individual
Jersei mare	Jayde Perkin	Ll. Catalana	Grupal
Cuando estoy triste	Michaelene Mundy	Valors socials i Ll. Castellana	Individual
No t'oblido	Jennifer Moore - Mallinos	Ll. Catalana i ciències naturals	Grupal
No te vayas	Gabriela Keselman	Ll. Castellana	Grupal
Coco	Adrián Molina, Lee Unkrich	Valors socials i educació plàstica	Grupal
Buscando a Nemo	Andrew Stanton	Ll. Castellana	Grupal

Avi Tom Mort	Marie Aline, Colette Hellings	Ll. Catalana	Grupal / individual
Recurs	Autor	Matèria	Metodologia
Ángel abuelo	Jutta Bauer	Ll. Castellana	Grupal / individual
Amiga invisible	Mireia Canals Botines	Ll. Catalana i valors socials	Grupal
Ramona mona	Aitana Carrasco	Ll. Catalana	Grupal
Caixes	Sílvia Espin	Ll. Catalana, valors socials i educació plàstica	Grupal / individual
Així vida	Ana – Luisa Ramírez Giménez	Valors socials	Grupal
Para siempre	Camino García	Ll. Castellana i ciències naturals	Grupal
Cuerdas	Pedro Solís	Ll. Castellana i Valors socials	Grupal
Up	Pete Docter	Ll. Castellana	Grupal
Pensant altres	Noboru Kaetsu	Ll. Catalana i valors socials	Grupal
Viure i morir	Anna Nolla Casals	-	Individual
Tristeza amor	Elisabeth S. Lukas	-	Individual
Muerte y duelo C. Educativo	Concepción Poch, Olga Herrero	-	Grupal
Pedagogia vida y muerte	Anna Nolla Casals	-	Grupal
Muerte y didáctica	Agustín de la Herrán Gascón, Mar Cortina Selva	-	Grupal
Centres educatius dol	Àngels Miret i Rial	-	Grupal
Gestión duelo escuela	Pablo Rodríguez González	-	Grupal
Dol centre	Antònia Ramis Oliver	-	Grupal

Recurs	Autor	Matèria	Metodologia
Nen i mort	Montse Esquerda, Anna M. Agustí	-	Individual
Mort filla	Emmanuelle Huisman - Perrin	-	Individual
Duelo infantil	Asociación Vasca para la Ayuda a la Infancia Maltratada	-	Grupal
Duelo y resiliencia	Ana Maria Egido Mendoza, Rosario Linares Martínez	-	Individual
GPAPPDCE	Consell Insular de Menorca	-	Grupal
GIOADCE	Generalitat Valenciana	-	Grupal
Hablemos duelo	Fundación Mario Losantos	-	Grupal

Cal dir que dels recursos recollits, no n'hi ha cap en llengua anglesa, tot i que hagués servit per enriquir més el treball, pel fet que a l'hora de portar a terme la recerca al buscador amb les paraules clau del treball, no s'han trobat resultats de materials que tractin el dol i la mort per poder treballar a dins d'una aula d'educació primària.

A l'apartat d'annexos del treball, es presenta una breu informació de cada un d'ells per tal que tothom que vulgui fer la consulta a aquesta guia, tingui una idea prèvia entorn del recurs i així saber si podria ser-li d'utilitat. A més, també es presenten alguns exemples d'activitats que es podrien plantejar amb l'alumnat de 1r i 2n cicle a l'escola.

Taula 8. Recull recursos seleccionats

Característiques Nom	Alumnat 1r cicle	Alumnat 2n cicle	Mestres	Famílies	Conte	Pel·lícula	Llibre	Guia	Català	Castellà	2000 2005	2006 2010	2011 2015	2016 2020	2021 2025
Illa Avi	X				X				X				X		
Júlia estel	X				X				X			X			
Corazón y botella	X				X					X		X			
El Buit	X				X				X				X		
Madre Jack	X				X					X			X		
Gota aigua	X				X				X					X	
Què és la vida	X								X						
Jersei mare	X				X				X						X
Cuando estoy triste		X			X					X	X				
No t'oblido	X				X				X			X			
No te vayas	X				X					X				X	
Coco	X					X				X				X	
Buscando a Nemo	X					X				X	X				
Avi Tom Mort		X			X				X		X				
Ángel abuelo		X			X					X			X		

Característiques Nom	Alumnat 1r cicle	Alumnat 2n cicle	Mestres	Famílies	Conte	Pel·lícula	Llibre	Guia	Català	Castellà	2000 2005	2006 2010	2011 2015	2016 2020	2021 2025
Amiga invisible mort		X			X				X				X		
Ramona Mona		X			X				X			X			
Caixes		X			X				X						X
Així vida		X			X				X		X				
Para siempre		X			X					X				X	
Cuerdas		X				X				X			X		
Up		X				X				X		X			
Pensant altres		X				X			X		X				
Viure i morir			X				X		X						
Tristeza amor			X				X			X	X				
Muerte y duelo C. educativo			X				X			X	X				
Pedagogia vida y muerte			X				X		X		X				
GAPPDCE			X	X				X	X						
GIOADCE			X	X				X	X						

Muerte y didáctica			X				X			X		X			
--------------------	--	--	---	--	--	--	---	--	--	---	--	---	--	--	--

Característiques Nom	Alumnat 1r cicle	Alumnat 2n cicle	Mestres	Famílies	Conte	Pel·lícula	Llibre	Guia	Català	Castellà	2000 2005	2006 2010	2011 2015	2016 2020	2021 2025
Centres educatius dol			X					X	X					X	
Nen i mort				X			X		X				X		
Mort filla				X			X		X		X				
Duelo y resiliencia				X			X			X				X	
Hablemos duelo			X	X				X		X					
Dol centre dol aula			X					X	X						
Gestión duelo escuela			X					X		X					
Duelo infantil				X				X		X					
Total	10	11	11	7	17	5	8	7	21	17	9	6	7	6	2

6. DISCUSSIÓ

A continuació, en aquest apartat, un cop feta la recerca i recull dels diferents recursos, es realitzarà una anàlisi sobre el que s'ha obtingut en aquest procés. Per començar, cal dir que en total s'han pogut recopilar un total de 38 recursos, dels quals, 23 estan destinats a l'alumnat, 11 a mestres i 7 a famílies. Cal dir que hi ha tres recursos que es compten tant per a mestres com per famílies.

Taula 9. Recopilació recursos

Recursos	Alumnat 1r cicle	Alumnat 2n cicle	Mestres	Famílies	Total
Contes	10	8	0	0	18
Pel·lícules	2	3	0	0	5
Llibres	0	0	5	3	8
Guies	0	0	6	4	10
Català	7	6	6	4	23
Castellà	5	5	5	3	18
2000 - 2005	1	4	3	1	9
2006 - 2010	3	2	1	0	6
2011 - 2015	3	3	0	1	7
2016 – 2020	3	1	1	1	6
2021 - 2025	1	1	0	0	2

De tots els que van dirigits a l'alumnat, tant de 1r com de 2n cicle, la majoria d'ells, en total 18, han estat contes, donat que a l'hora de fer la recerca, a gairebé totes les fonts de consulta, aquest era el recurs que més es repetia per treballar el dol a l'aula. Un dels motius pels quals podria donar-se això, és perquè els contes poden ser molt útils per treballar el tema de la mort i el dol a l'aula, pel fet que permeten que l'alumnat pugui reflexionar i poder entendre la mort com un procés de la vida. (Selfa, Fraga i Berengué, 2015, citats per Colomo, 2016, p. 68).

A més dels contes, també dirigit a l'alumnat, s'han seleccionat una sèrie de pel·lícules, en total 5, que també poden servir per a treballar la mort i el dol. Cal dir que a l'hora de buscar-ne, no s'ha pogut trobar una gran varietat, ja que a les fonts consultades, la majoria d'elles s'acabaven

repetint. A més, una bona part eren de fa més de vint anys, dels últims deu gairebé no es van aconseguir resultats. De les seleccionades, cal destacar que tres són de dibuixos animats i dues són un curtmetratge i un documental, basats en històries i fets reals.

Pel que fa als recursos dirigits a mestres, aquests es distribueixen en 5 llibres i 6 guies, les quals la majoria d'elles, a més de donar pautes entorn sobre com tractar el dol a l'aula, inclouen una sèrie de recursos, que s'han tingut en compte a l'hora de fer la selecció de recursos per aquest treball. Tot i això, no ha estat gaire fàcil poder trobar materials dirigits a aquest col·lectiu i que aquests fossin variats, donats que molts d'ells es repetien.

Respecte a les famílies, són els destinataris amb qui més dificultats hi ha hagut a l'hora de seleccionar els recursos, donat que a l'hora de buscar-ne els resultats han estat escassos. Tot i això, s'han pogut recopilar 4 guies, de les quals tres són les mateixes que s'inclouen a l'apartat per a mestres, i 3 llibres. La majoria dels recursos inclouen tant informació teòrica sobre el dol, així com pautes d'orientació per actuar amb els seus fills.

Quant als idiomes, no hi ha gaire diferències entre el català i el castellà, ja que els resultats obtinguts durant el procés de recerca ha estat 21 en català i 17 en castellà. Cal dir, que pel que fa als contes, la majoria d'ells es poden trobar en els dos idiomes, la qual cosa permet que pugui arribar a un major nombre d'alumnes. Tot i això, a l'hora de buscar al cercador, el major nombre de recursos s'han assolit quan aquest es feia en català.

A més, es pot observar que hi ha una gran varietat quant als anys de publicació dels materials i recursos seleccionats, ja que aquests es troben entre el 2000 fins a l'actualitat. Cal destacar que la majoria d'ells van ser publicats entre els anys 2000 – 2005 i 2011 – 2015. Per tant, durant els últims vuit anys, es pot observar com no hi ha gaire material publicat entorn el tema dirigit a la comunitat educativa.

Tenint en compte el títol del present treball, “Com afrontar el dol des de la resiliència a l'educació primària”, dir que no s'han trobat gairebé recursos ni per alumnat, ni tampoc per mestres i famílies, que relacionin el dol amb la resiliència. Gairebé tots estan enfocats a treballar la mort o el dol, encara que la majoria d'ells ho fa des de l'acceptació i superació d'aquest procés.

Després d’haver fet una anàlisi general entorn dels recursos recollits, a continuació, de cada una de les categories, es farà una selecció i s’analitzarà un de cada amb una mica més de profunditat. El primer recurs que s’analitzarà és “El buit”, un conte dirigit a l’alumnat de 1r cicle d’educació primària.

Característiques	Alumnat 1r cicle	Conte	Català	2011
Nom				2015
El Buit	X	X	X	X

Es tracta d’un àlbum il·lustrat escrit per Anna Llenas i publicat l’any 2015, que tracta la història d’una nena molt feliç que un dia, de cop i volta va perdre tot allò que tenia i va sentir un buit a dins seu. El va intentar omplir de moltes coses, fins que un dia va sentir una veu que li va dir que deixés de buscar a fora i ho fes dins seu. A partir d’allà, va començar a descobrir nous mons que li sortien de dins seu i que li provocaven una connexió. Es tracta d’un conte que parla sobre la resiliència i la capacitat dels éssers de superar una pèrdua. Per tant, no és necessari lligar-la directament amb el dol, sinó més aviat amb la pèrdua, tot i que aquest en seria un tipus. Pel que fa a dins l’aula, és un recurs que es podria utilitzar per relacionar-la amb els diferents tipus de pèrdua (personals i materials), en com se senten davant aquesta i quines emocions han experimentat quan han perdut alguna cosa que estimaven/apreciaven molt, i relacionar-ho amb la resiliència, per tal de fomentar-la.

El segon recurs és el conte “El ángel del abuelo”, un conte dirigit a l’alumnat de 2n cicle d’educació primària:

Característiques	Alumnat 2n cicle	Conte	Castellà	2011
Nom				2015
Ángel abuelo	X	X	X	X

Va ser escrit per Jutta Bauer i publicat l’any 2015, explica la història entre un avi i el seu net, i com el primer es converteix en l’àngel de la guarda del segon al llarg de la seva vida, en la qual passa per algunes situacions difícils que sempre aconsegueix superar gràcies a l’àngel que l’acompanya. El tema principal d’aquest és la pèrdua d’un ésser estimat, en aquest cas un avi, i com ho viu el seu net. A més, el que es pot extreure de la història és que aquelles persones que més estimem, quan es moren, sempre estan al nostre costat i ens ajuden quan ho necessitem.

Per tant, és un conte que amb els alumnes podríem tractar el dol dels avis, cas amb el qual com a mestres ens hi podem trobar, i a partir de la seva lectura, proposar activitats per treballar el dol a l'aula, com per exemple, escriure una carta a algú que hagin perdut (tant pot ser persona com també mascota) i què els dirien.

El tercer recurs és la pel·lícula Coco, dirigida a l'alumnat de 1r cicle d'educació primària:

Característiques	Alumnat 1r cicle	Pel·lícula	Castellà	2016
Nom				2020
Coco	X	X	X	X

És un film dirigit per Adrián Molina, Lee Unkrich i estrenat l'any 2017, que tracta la història de Miguel, un nen que en contra de l'opinió de la seva família, es vol convertir en un gran músic, la qual cosa farà que traspassi a la Terra dels morts per tal d'investigar sobre els seus avantpassats. En aquesta pel·lícula hi apareixen diferents temes, com ara el fet de lluitar pel que vols, la família i la mort. Pel que fa a aquest últim, el que ens ensenya és que quan perdem a un ésser estimat, aquest sempre estarà amb nosaltres mentre el mantinguem en el record, i que hem d'acceptar la mort com una etapa que forma part de la nostra vida. Per tant, aquesta pel·lícula seria un recurs adequat per poder treballar el dol amb l'alumnat de 1r cicle, d'una manera més visual i adaptada a la seva edat, donat que aquesta tracta la mort de manera natural i oberta, sense cap tipus de tabú. Doncs, després del visionat, es podrien plantejar algunes preguntes a l'alumnat com ara què és per ells la mort, què creuen què hi ha després o què els passa a les persones quan es moren... i fer-los veure que és una etapa més del nostre cicle vital.

El quart recurs és el curtmetratge "Cuerdas", dirigit a l'alumnat de 2n cicle d'educació primària:

Característiques	Alumnat 2n cicle	Pel·lícula	Castellà	2011
Nom				2015
Cuerdas	X	X	X	X

Dirigit per Pedro Solís i estrenat l'any 2013, explica la història de la Maria, una nena que un dia es fa amiga d'un nen de la seva classe que pateix paràlisi cerebral. A partir d'un tros de corda, la Maria i aquest nen comencen a jugar sempre junts i a fer moltes coses, fins que un dia aquest nen es mor. Entre els temes que tracta aquest hi ha l'amistat, l'empatia, solidaritat i la mort, entre d'altres. Respecte a com es tracta la mort i el dol, en aquest curtmetratge, es fa des d'una perspectiva positiva i de superació, com tot i que finalment l'amic es mor, la protagonista es queda amb tots el viscut i el que li ha ensenyat durant el temps que van estar compartint junts. Per tant, a partir d'aquest podríem parlar sobre la mort amb els infants des de la superació, és a dir, relacionant-la amb la resiliència. A més, ens podria servir com a recurs per poder treballar-lo en cas que a l'aula es donés la pèrdua d'un company de classe, tal com li passa a la Maria.

El cinquè recurs és el llibre “El centre educatiu del dol. Guia per afrontar la mort, el dol i les pèrdues en els centres educatius”, dirigit a mestres:

Característiques	Mestres	Guia	Català	2016
Nom				2020
Centres educatius dol	X	X	X	X

Escrit per Àngels Miret i publicat l'any 2016, tracta principalment sobre com tractar la mort a les escoles. El llibre consta d'un total de 14 capítols dividits en quatre blocs: afrontar el dol, acompanyar el dol, viure el dol i un exemple. És un recurs dirigit a mestres, en el qual es dona informació sobre com tractar el tema amb l'alumnat, pautes d'actuació segons de qui sigui la pèrdua (alumne, personal docent, familiar alumne...). A més, un aspecte important és que no només tracta la pèrdua per la mort, sinó que també tracta sobre altres pèrdues que poden patir els alumnes i que els poden provocar una situació de dol com pot ser a causa d'un divorci o immigració. A més, s'ofereixen una sèrie d'idees d'actuacions que es podrien portar a terme a l'aula. Tota aquesta informació pot resultar de molta utilitat pels docents i seria un bon recurs per tenir al centre a l'abast de tot el personal que hi treballa per poder consultar-lo en cas que sigui necessari.

El sisè recurs és la guia “Guia pràctica per a l’atenció des dels centres educatius” creada pel Consell Insular de Menorca i dirigida a tot el personal que forma part de la comunitat educativa, especialment als mestres, en la qual a més de parlar sobre els conceptes clau relacionats amb el tema del dol, i com es pot manifestar aquest en infants, es donen unes pautes d’actuació dirigides al centre, segons l’edat dels alumnes i el tipus de mort.

Característiques	Mestres	Famílies	Guia	Català
Nom				
GAPPDCE	X	X	X	X

Per altra banda, en aquesta guia també s’inclouen orientacions a l’hora de tractar amb les famílies davant situacions de pèrdua, així com informació entorn com es pot sentir un infant davant la pèrdua de la seva mascota, la qual cosa per a ells pot suposar un fet traumàtic i difícil de superar. Finalment, s’inclou un apartat d’annexos en el qual s’exposen diferents recursos, segons el cicle, que poden utilitzar-se a l’aula. És a dir, es tracta d’una guia força completa i amb un gran recull d’informació que pot resultar de molta utilitat per als mestres.

El setè recurs és el llibre “Duelo y resiliencia. Una guia para la reconstrucción emocional”, dirigit a famílies:

Característiques	Famílies	Llibre	Castellà	2016
Nom				2020
Duelo y resiliencia	X	X	X	X

Escrit per Ana Mª Egido i Rosario Linares, publicat l’any 2019, pretén ajudar a donar una sèrie de pautes, estratègies i recursos per tal de treballar la mort i el procés de dol des de la resiliència, i així aprendre a superar aquest tipus de situacions. Es tracta d’un recurs amb el qual, qualsevol adult, pot conèixer millor com tractar, no només la mort sinó qualsevol tipus de pèrdua a la qual es pot afrontar un infant, i de quina manera, com a adults, podem ajudar-los a superar aquest procés de la millor manera possible, per tal de sortir-ne més enfortits.

Finalment, l'últim recurs és la guia "Hablemos de duelo. Manual práctico para abordar la muerte con niños", creada per la Fundación Mario Losantos del Campo, una entitat sense ànim de lucre que ofereix, entre d'altres serveis, assistència psicològica durant el dol. Va dirigida tant a mestres com famílies:

Característiques	Mestres	Famílies	Guia	Castellà
Nom				
Hablemos duelo	X	X	X	X

Aquesta guia explica com es pot donar el dol durant l'etapa infantil, i a més té en compte com pot afectar els infants que pateixen discapacitat intel·lectual i de quina manera els podem ajudar. Per acabar, és donen una sèrie de materials i recursos (contes, pel·lícules, ...) per poder utilitzar amb els infants. Es tracta d'un recurs, que pot ser d'utilitat tant per les famílies com també pels mestres, ja que en aquest cas no s'especifica el destinatari, ja que dona informació de manera clara i ordenada, de fàcil comprensió i amb una varietat de material, amb un breu argument sobre el seu contingut i unes preguntes per treballar amb els nens i nenes que poden servir de guia per reflexionar i parlar amb ells sobre el tema de la mort.

7. CONCLUSIONS

Un cop analitzats els recursos i materials seleccionats, es pot concloure que, tot i que s'han trobat recursos, actualment hi ha poca varietat, donat que la majoria d'ells són contes i llibres destinats a alumnes, sobretot pels més petits, d'educació infantil i primer cicle. Pel que fa a mestres i famílies, els materials publicats són més escassos, una gran part del que s'ha descobert són sobretot guies amb pautes d'intervenció i desenvolupament d'aspectes clau sobre el dol i com tractar-lo amb els infants. A més, tenint en compte el tema del treball, no s'han aconseguit gairebé recursos educatius que relacionin de manera directa el dol amb la resiliència.

El que es pot extreure d'això, és que el dol és un tema del qual, actualment, no hi ha gaires recursos a l'abast de mestres i famílies per poder tractar-lo a l'aula, tenint en compte que en aquests últims anys, per diverses causes, la mort és un tema que ens ha tocat de prop a tota la població, i que els infants han patit. Relacionant això amb la situació actual del dol i la resiliència al nostre sistema educatiu, es pot extreure que siguin temes que no s'inclouen dins del currículum, pot ser una de les causes per les quals hi ha una falta de recursos.

Quan es parla de dol, aquest no sempre ha d'anar relacionat amb la mort, ja que una persona pot passar per aquest procés després d'haver patit qualsevol tipus de pèrdua (material) o perquè ha passat per una situació que per a ell significa perdre alguna cosa significativa, com per exemple haver de marxar del teu país. Aquestes són situacions que molt sovint no es tenen en compte, i per les quals els nostres alumnes poden trobar-s'hi. Per tant, és molt important que tant el personal docent com les famílies disposin i puguin tenir al seu abast la informació i materials suficients per poder tractar aquest tema de manera adequada i amb un gran ventall de diversitat de recursos, i així estar ben informats sobre el tema i saber com plantejar-ho amb els infants.

La mort actualment encara és un tema tabú a la societat, fet que es traspasa a les escoles, que no deixen de ser un reflex d'aquesta, i al temps que estem és un aspecte que hauria de canviar i evolucionar, ja que hauria de ser un tema que es pogués tractar amb absoluta normalitat a dins de les aules. Per tant, perquè això passi, nosaltres com a futures mestres, essent conscients de la situació, hem de procurar fer tot el possible per poder fer aquest canvi, aportant tot el que sabem i après a la comunitat educativa. Per aquest motiu, en aquest treball s'ha intentat fer un recull del màxim nombre de recursos, en format guia, per tal de posar-ho a l'abast de qualsevol

qui ho vulgui i ho necessiti, amb la finalitat de donar a conèixer com es pot treballar el dol a través de la resiliència a les aules d'educació primària, l'objectiu principal d'aquest treball. Tot i que penso que s'ha aconseguit, es podria haver completat si s'hagués disposat de més temps i s'hagués tingut l'oportunitat de poder portar-lo a alguns centres escolars de Menorca, i haver-ne rebut algun tipus de feedback. D'aquesta manera, s'hauria pogut obtenir molta més informació i el treball hauria quedat molt més complet. Pel que fa a la resta d'objectius, tot el que s'ha pogut recopilar de les diferents fonts a les quals s'ha realitzat la recerca ha permès que s'hagin pogut assolir.

Per altra banda, recalcar la importància del paper de les famílies en aquest procés, donat que, és necessari que aquestes, juntament amb els mestres treballin de manera conjunta per tal d'aconseguir els mateixos objectius i que el treball que es fa a l'escola tingui una continuació a casa. És per això que aquests dos agents han de tenir establerta una bona comunicació de manera constant. Des de l'escola seria interessant proporcionar pautes sobre com actuar o inclús recomanacions de materials i recursos per treballar amb els seus fills amb l'entorn familiar.

Personalment, cal dir que tot i que en un primer moment em va costar una mica posar-m'hi donat que el tema de la mort sempre m'ha fet respecte i perquè durant aquest últim any he viscut un procés de dol a causa d'una pèrdua d'una persona molt propera. Aquest fet va provocar que en iniciar-lo, emocionalment sentís moltes coses, tot i que va suposar tot un repte personal i també professional. Finalment, he de dir que el tema m'ha acabat agradant i m'ha fet donar compte i reflexionar sobre aspectes a tenir presents a l'hora d'estar a una aula amb infants i quina és la nostra tasca com a mestres. En la meva opinió, penso que tot i que és molt important ensenyar continguts teòrics perquè els alumnes aprenguin, també és necessari treballar altres aspectes que formen part del nostre dia a dia, com el dol i la mort, i oferir-los totes aquelles eines i recursos perquè tinguin la capacitat de poder afrontar-los de la millor manera possible i sortir-ne enfortits, per quan es trobin amb aquest tipus de situacions al llarg de la seva vida.

Finalment, com a propostes de millora inclouria el fet d'haver tingut l'oportunitat d'haver creat la guia en format paper i haver-la pogut distribuir als centres escolars per tal d'oferir-los els recursos obtinguts. A més, també hauria estat interessant incloure un apartat d'activitats i haver-ne posat en pràctica alguna d'elles en algun centre escolar i així haver rebut un feedback

i saber si realment aquell material hauria funcionat o no. Per altra banda, també hauria estat interessant, abans de realitzar la guia, haver realitzat alguna entrevista o qüestionaris a mestres i famílies, per saber què saben ells sobre el tema del dol i la mort, i què creuen que necessitarien per poder treballar-la amb els infants.

8. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Andonegi, I; Ormanzábal, T; Pascual, A.M; Rosas, R; Ugalde, A. (2016). Orientaciones para una Actuación Educativa en Procesión de Duelo. Guía práctica para centros educativos. <https://bideginduelo.org/wp-content/uploads/2018/03/guia-duelo-y-escuela-Bidegin.pdf>

Arbizu, J; Kantt, Mariana; Cepeda, C. (2020). Los niños y niñas frente a la muerte y el duelo. *Anuario de investigaciones de la facultad de psicología. IV Congreso Internacional y VII Congreso Nacional de Psicología. Ciencia y Profesión*, 5 (7), 148-158. <https://revistas.unc.edu.ar/index.php/aifp/article/view/31686/32523>

AVAIM. El duelo infantil. Haurdanik, 28. <https://www.bienestaryproteccioninfantil.es/fuentes1.asp?sec=37&subs=440&cod=2871&page=>

Bonanno, G. (2008). Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events?. *American Psychologist*, 5, (1), 101-113. https://www.researchgate.net/publication/8909498_Loss_Trauma_and_Human_Resilience_Have_We_Underestimated_the_Human_Capacity_to_Thrive_After_Extremely_Aversive_Events

Cabanyes Truffino, J. (2010). Resiliencia: una aproximación al concepto. *Revista de psiquiatría y salud mental*, 3 (4), 145-151. <https://www.elsevier.es/es-revista-revista-psiquiatria-salud-mental--286-pdf-S1888989110000741>

Cabodevilla, I. (2007). Las pérdidas y sus duelos. *An. Sist. San. Navar.* 30 (3), 163 – 176. <https://scielo.isciii.es/pdf/asisna/v30s3/original11.pdf>

Carretero Bermejo, R. (2010). Resiliencia. Una visión positiva para la prevención e intervención desde los servicios sociales. *Nómadas. Critical Journal of Social and Juridical Sciences*, 7 (3). <https://www.redalyc.org/pdf/181/18113757004.pdf>

Colomo Magaña, E. (2016). Pedagogia de la muerte y proceso de duelo. Cuentos como recurso didáctico. *Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación*, 14 (2), 63-77.

<https://revistas.uam.es/reice/article/view/3130/4037>

Consell Insular de Menorca. Guia pràctica per a l'atenció als processos de pèrdua i dol des dels centres educatius. <https://www.cime.es/documents/documents/5457docpub.pdf>

Cyrulnik, B; Anaut, M. (2016). ¿Por qué la resiliencia? Lo que nos permite reanudar la vida. <https://clea.edu.mx/biblioteca/files/original/d904afc77f7404c1b9753e491bd7547a.pdf#page=42>

Decret 32/2014, de 18 de juliol, pel qual s'estableix el currículum de l'educació primària a les Illes Balears. BOIB núm. 97 de 19 de juliol de 2014. (2016). https://intranet.caib.es/sites/curriculums/ca/educacia_primaria/

De la Herrán Gascón, A; Rodríguez Herrero, P. (2020, abril, 29). ¿Por qué la escuela no educa para la muerte?. *El correo*. <https://www.elcorreo.com/sociedad/educacion/escuela-educa-muerte-20200429103309-ntre.html?ref=https%3A%2F%2Fwww.elcorreo.com%2Fsociedad%2Feducacion%2Fescuela-educa-muerte-20200429103309-ntre.html>

Esquerda Aresté, M; Gilart Brunet, C. (2015). El duelo en los niños. *Bioètica & debat*, 21 (76), 17-21. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/6080771.pdf>

Feijoo Portero, P; Pardo Porto, A.B. (2003). Muerte y educación. *Tarbiya: revista de investigación e innovación educativa*, 33, 51-76. <https://redined.educacion.gob.es/xmlui/handle/11162/33539>

Flórez, S. D. Duelo. (2002). *Anales del sistema sanitario de Navarra* 25 (3), 77 – 85. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=6857874>

Fundación Mario Losantos del Campo. Hablemos de duelo. Manual práctico para abordar la muerte con niños y adolescentes.
<http://www.fundacionmlc.org/uploads/media/default/0001/01/guia-duelo-infantil-fmlc.pdf>

Gabaldón Fraile, S. (2006). El duelo en el niño. *FMC*, 13 (7), 344-8.
<https://www.guixa.es/pdf/El-duelo-en-el%20nino.pdf>

García Briasch, I; Calvo Garcia, P. (2012). Guía del duelo en el ámbito escolar.
<https://docs.google.com/file/d/0B4kxH9HDVZCbRDJsNUVyY3Iwd2s/edit?resourcekey=0-JcwBDgW6T4hKM3BDaBr2QA>

Guerra Santiesteban, J.R; Zeballos Chang, J; Angulo Porozo, C.H; Goosdenovich Campoverde, D.A; Borja Santillán, M.A; Campoverde Palma, M.A. (2018). Educación emocional. Abordaje del proceso de la muerte en la escuela. *Revista Cubana de Investigaciones Biomédicas*, 37 (2). <http://scielo.sld.cu/pdf/ibi/v37n2/ibi10218.pdf>

Herrán Gascón, A; Rodríguez Herrero, P; De Miguel Yubero, V. (2019). ¿Está la muerte en el currículo español? *Revista de educación*, 385, 201-207.
<https://www.educacionyfp.gob.es/dam/jcr:02a38a47-a46b-4b6a-986a-e2eb91f8802a/08herranesp-ingl.pdf>

Kübler Ross, E; Kessler, D. (2006). Sobre el duelo y el dolor.
https://www.planetadelibros.com/libros_contenido_extra/32/31277_Sobre_el_duelo_y_el_dolor.pdf

Mateu Pérez, R; García Renedo, M; Gil Beltrán, J.M; Caballer Miedes, A. (2009). ¿Qué es la resiliencia? Hacia un modelo integrador. *Jornades de Foment de la Investigació. Universitat Jaume I*. http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/77669/forum_2009_15.pdf

Mateu Pérez, M; Escobedo Peiro, P; Flores Buils, R. (2019). Resiliencia, educación emocional y duelo. Formación para docentes. *Sapientia*, 162.
<http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/185457/s162.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Nati (2021, novembre 1). 87 contes per parlar de la mort amb els infants. [Entrada blog]. https://natibergada.cat/58-contes-per-parlar-de-la-mort/?utm_campaign=sant-jordi&utm_medium=email&utm_source=acumbamail

Sánchez Becerril, F. (2020, maig, 17). Educar sobre la muerte en los colegios: por qué no se hace y cómo debería tratarse. *El Confidencial*. https://www.elconfidencial.com/alma-corazon-vida/educacion/2020-05-10/por-que-en-los-colegios-no-se-educa-sobre-la-muerte_2584832/

Teixidor Coromines, N. (2014, febrer 14). Recursos per a treballar el dol infantil. [Entrada blog]. Wordpress. <https://blocs.xtec.cat/elracodeltei/2014/02/14/recursos-per-a-treballar-el-dol-infantil/>

Vargas Solano, R.E. (2003). Duelo y pérdida. *Medicina legal Costa Rica*, 20 (2). https://www.scielo.sa.cr/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1409-00152003000200005#:~:text=Etapas%20del%20duelo%3A,o%20restituci%C3%B3n%3A%20despu%C3%A9s%20del%20a%C3%B1o.